

УДК 821.112.2'38

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/89-1-40>

Тетяна МОНОЛАТІЙ,

orcid.org/0000-0002-9336-0819

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри німецької філології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) tetiana.monolatii@pnu.edu.ua

Ольга ДМИТРИВ,

orcid.org/0009-0004-8542-6533

студентка II курсу магістратури факультету іноземних мов

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) olha.dmytriv.20@pnu.edu.ua

ДИСКУРС ПРОВИНИ У РОМАНІ БЕРНГАРДА ШЛІНКА «ЧИТЕЦЬ»

У статті розглядаються особливості дискурсу провини в контексті змін індивідуальної та колективної пам'яті на прикладі роману сучасного німецького письменника Бернгарда Шлінка «Читець». Актуальність теми дослідження зумовлена зростанням значущості дискурсу провини в літературі, оскільки провина як поняття набула універсального значення. Метою дослідження є аналіз репрезентації дискурсу провини в романі Б. Шлінка в межах специфіки індивідуальної та колективної пам'яті.

Особлива увага приділяється способу художнього зображення провини та її взаємозв'язку з трансформаційними процесами пам'яті, проаналізовано механізми появи дискурсу провини та його функціонування у романі. Новизна дослідження полягає в спробі аналізу дискурсу провини у романі, детермінації взаємозв'язку між індивідуальною провиною, колективною відповідальністю та пошуком спокути – як на рівні окремого персонажа, так і на рівні німецького суспільства після Другої світової війни.

Актуалізація поняття «страхливо нормальні люди», яке постає у творах про нацизм та Голокост, дозволяє виявити парадокси людської моралі у тоталітарному середовищі та сприяє глибшому розумінню трансформації особистої ідентичності у посттоталітарному суспільстві. У фокусі опиняється моральна дилема свідчення, мовчання та відповідальності, які постають перед поколінням, що виросло після Катастрофи. Текст роману інтерпретується як дискурсивний простір, у якому переплітаються етичні, історичні та психологічні компоненти феномену провини.

Аналіз базується на теоретичних засадах літературознавства, філософії моралі та культурної антропології, що дозволяє розкрити природу провини як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Дискурс провини у творі слугує індикатором змін у пам'яті, які спрямовані на відновлення повноцінного існування як окремих осіб, так і спільнот – як у когнітивному, так і в емоційному вимірах. Дослідження підтверджує, що символічне переосмислення суб'єктивного досвіду стає дієвим інструментом аналізу складних етичних структур, зокрема індивідуальної та колективної провини. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на аналіз дискурсу провини в ширшому культурологічному, лінгвістичному та соціологічному контекстах.

Ключові слова: Бернгард Шлінк, дискурс, індивідуальна провина, колективна провина, спокута, моральна дилема, страхливо нормальні люди.

Tetiana MONOLATII,

orcid.org/0000-0002-9336-0819

PhD in Philology,

Associate Professor at the German Philology Department

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) tetiana.monolatii@pnu.edu.ua

Olha DMYTRIV,

orcid.org/0009-0004-8542-6533

2nd year master's student at the Faculty of Foreign Languages

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) olha.dmytriv.20@pnu.edu.ua

THE DISCOURSE OF GUILT IN BERNHARD SCHLINK'S NOVEL "THE READER"

The article examines the features of guilt discourse in the context of transformations in individual and collective memory, using the novel "The Reader" by contemporary German writer Bernhard Schlink as a case study. The relevance

of the research topic is determined by the growing significance of guilt discourse in literature, as guilt has acquired the status of a universal concept. The aim of the study is to analyze the representation of guilt discourse in Schlink's novel within the framework of individual and collective memory.

*Particular attention is given to the literary representation of guilt and its interrelation with the transformative processes of memory. The article analyzes the mechanisms through which guilt discourse emerges and functions within the novel. The novelty of the study lies in its attempt to examine the discourse of guilt in *The Reader* by identifying the relationship between individual guilt, collective responsibility, and the search for redemption – both on the level of individual characters and within the broader context of German society in the aftermath of World War II.*

The reactivation of the concept of “terrifyingly normal people”, which emerges in literary works about Nazism and the Holocaust, reveals the paradoxes of human morality within totalitarian regimes and contributes to a deeper understanding of the transformation of personal identity in post-totalitarian societies. The novel centers on the moral dilemma of testimony, silence, and responsibility faced by the generation that came of age after the catastrophe. The text is interpreted as a discursive space in which ethical, historical, and psychological dimensions of the phenomenon of guilt intersect.

The analysis is grounded in the theoretical frameworks of literary studies, moral philosophy, and cultural anthropology, which enables a nuanced exploration of guilt on both individual and collective levels. In the novel, the discourse of guilt functions as an indicator of memory transformations aimed at restoring the integrity of individual and communal existence – both cognitively and emotionally. The study demonstrates that the symbolic reinterpretation of subjective experience becomes an effective tool for analyzing complex ethical structures, particularly those related to individual and collective guilt. Future research may expand on these findings by examining the discourse of guilt within broader cultural, linguistic, and sociological contexts.

Key words: Bernhard Schlink, discourse, individual guilt, collective guilt, atonement, moral dilemma, terrifyingly normal people.

Постановка проблеми. Актуалізація теми історичної пам'яті на зламі XX–XXI століть, а також зростання суспільного інтересу до механізмів осмислення нацистського минулого сприяли формуванню окремого напрямку в гуманітарних студіях, присвяченого аналізу колективної та індивідуальної провини. Поступове розширення інтерпретаційних підходів – від юридичної відповідальності до етичної, міжособистісної та культурної – призвело до того, що художні тексти почали розглядатися як повноцінні дискурсивні простори осмислення провини, спокути та сорому.

Як зазначають українські дослідники Л. Кожедуб і Н. Лалаян, роман Бернгарда Шлінка «Читець» функціонує як «маркер міжпоколінневої комунікації», у якому художнє слово виконує роль посередника між знанням і мовчанням (Кожедуб, Лалаян, 2020: 151). У цьому ж напрямі розвиваються дослідження іноземних науковців, які акцентують на домінуванні почуттів сорому й вини в ідентичності покоління, що успадковує травматичне минуле (Mein, 2005: 38). У досліджуваній перспективі тема прощення постає також невід'ємним компонентом культурної пам'яті, оскільки вона передбачає включення до наративу пам'ятання також «іншого» обличчя Німеччини – тих, хто зазнав страждань і водночас ніс на собі тягар колективної провини. Ціна цього прощення полягала у безперервному апелюванні до потреби збереження пам'яті про злочинне минуле. З часом, коли суспільство дедалі більше віддалялося від травми повоєнного періоду, позначеного ресентиментом через поразку у Другій світовій війні, це

завдання набувало дедалі більшої актуальності (Agazzi, 2015: 64). З огляду на це, закономірною є поява нових підходів до аналізу художнього тексту як простору рефлексії, а художній світ роману «Читець» створює простір для критичного осмислення етичної відповідальності поколінь, де літературна форма слугує засобом репрезентації та трансляції досвіду провини, сорому і спокути.

Аналіз досліджень. Роман Бернгарда Шлінка «Читець» привертав і продовжує привертати значну увагу науковців і критиків як в Україні, так і за кордоном. Українські дослідники, зокрема В. Марценішко (Марценішко, 2018) та С. Таратута (Таратута, 2023), зосередили увагу на проблематиці історичної пам'яті та концептах розлюднення, присутніх у тексті. Окремо досліджувалися стилістичні особливості українського перекладу роману (Горевич, Заполовський, 2025), а також наративні стратегії, використані автором для репрезентації ключових тем твору (Семенюк, Малець, 2025). У зарубіжному літературознавстві переважають підходи, що фокусуються на соціокультурному та етичному вимірах моральних дилем, представлених у романі (Bakr M. A., Abdul Z-K., Alipour A., 2024; Betzler, 2012). Спроба інтермедіального аналізу роману шляхом його порівняння з кінематографічною адаптацією здійснена у праці Т. Кохана (Кохан, 2012). Питання рецепції роману «Читець» безпосередньо досліджували Л. Кожедуб і Н. Лалаян (Кожедуб, Лалаян, 2020), які розглядали твір у контексті перекладу, культурного трансферу й осмислення нацистських злочинів у художньому просторі української мови.

Мета статті полягає в аналізі функціонування дискурсу провини в романі Бернгарда Шлінка «Читець» – як на рівні індивідуального, так і колективного досвіду. Особлива увага приділяється взаємозв'язку провини зі спокутою, моральною відповідальністю та феноменом «жахливо нормальних людей» у контексті літературного осмислення пам'яті про нацистське минуле. Дослідження розглядає, яким чином художній текст репрезентує, транслює та проблематизує дискурс провини в посттоталітарному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. У сучасному науковому дискурсі поняття історичної пам'яті розглядається не лише як засіб збереження спільного досвіду, а й як фактор формування колективної ідентичності, що безпосередньо впливає на суспільне осмислення минулого. Українська дослідниця Л. Нагорна зазначає, що пам'ять про травматичні події (репресії, війни, геноцид) нерідко стає джерелом соціальної напруги та політичних конфліктів. У ситуації, коли різні спільноти по-різному трактують історичні факти, на перший план виходять множинні інтерпретації «правди», що конкурують між собою у публічному просторі (Нагорна, 2012: 11). У цьому контексті особливої ваги набувають процеси колективного осмислення провини, які впливають не лише на національну самосвідомість, а й на внутрішній моральний стан окремого індивіда. Література виявляється тим культурним медіумом, через який виражається цей неосяжний тягар провини (Fischer, 2024: 139), а тому постає дієвим інструментом аналізу складних етичних структур, зокрема індивідуальної та колективної провини. Саме через художній наратив читач має змогу зіткнутися з дилемами відповідальності, мовчання та спокути, що постають перед особистістю, зануреною у контекст історичної катастрофи.

Питання історичної пам'яті безпосередньо пов'язане з розумінням і переживанням провини як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Як зазначають дослідниці Т. Семенюк і Е. Малець, автор досліджує не лише особисту драму, а й колективний досвід нації, порушуючи питання про осмислення минулого, зокрема періоду нацистської Німеччини. Майстерне переплетіння різноманітних наративних стратегій оповіді допомагає зрозуміти глибину історичної провини, яка й досі хвилює німецьку націю, за яку соромно й дотепер (Семенюк, Малець, 2025: 71).

У романі «Читець» ця проблема втілена через постать головного героя Міхаеля Берга, який змушений жити у просторі постпам'яті, де минуле, хоч і не пережите особисто, формує моральну

оптику сучасності. Герой стикається з дилемою, яка постала перед цілим поколінням: як співіснувати з тими, хто причетний до злочину, і чи можливо водночас засудити їх дії та зрозуміти. Дослідниця Н. Лепухова констатує, що концепт «провина» є ключовим у творі, слова «Schuld», «schuldig» повторюються в романі 14 разів, проте він виражається імпліцитно уривками роздумів оповідача в двох останніх частинах роману (Лепухова, 2018: 177–178). Тому можна стверджувати, що внутрішній конфлікт головного персонажа є втіленням дискурсу провини: «Я прагнув водночас і зрозуміти, й засудити Ганнин злочин. Але для цього він був надто страхітливий... Я прагнув поставити поряд розуміння і засудження. А вони були несумісні» (Шлінк, 2016: 148). Поки Ганна відбуває термін у в'язниці, Міхаель поновлює їхні читання, надсилаючи касетні записи, але без жодної іншої форми спілкування з нею. Його дії можна пояснити почуттям провини через стосунки з наглядачкою концтабору; або ж вона може походити зі співчуття до жертви обставин і людини, що, ймовірно, отримала незаслужене довільне ув'язнення (Baker, 2015: 60). Ця неможливість гармонізувати моральну оцінку з емоційною прив'язаністю виводить роман у площину глибоко етичної рефлексії.

Варто зазначити, що Б. Шлінк не дає читачеві однозначної відповіді, натомість створює ситуацію, в якій герой змушений нести відповідальність за своє знання про вину іншого. Цей аспект відкриває нову грань індивідуальної провини – провини за мовчання, за бездіяльність іншого, коли правда відома, але не артикульована. Міхаель сам визнає: «Я не впорався з цим завданням» (Шлінк, 2016: 148). Тим самим зображено провину за нездатність чинити опір, яка є не менш болісною, ніж участь у злочині.

Також поглиблюється конфлікт між поколіннями: розрив із батьками у романі не лише емоційний, а й етично-моральний. Відмова молодшого покоління приймати злочинне минуле батьків перетворюється на спробу самоочищення, проте не завжди щиро. Міхаель запитує: «Може, розрив із батьками – тільки риторика, галас, шум, які мають заглушити те, що разом з любов'ю до батьків неодмінно постає і причетність до їхньої провини?» (Шлінк, 2016: 148). Це питання відкриває новий аспект колективної відповідальності – не як формального злочину, а як екзистенційної спадщини, яку нащадки не можуть оминати.

Роман «Читець» демонструє, що провина в наративі постає як багатопланова конструкція, у якій немає чітких меж між злочином, участю,

мовчанням і коханням. У цьому контексті доречно ще одна думка Міхаеля: «Одночасно я запитую себе, як почав питати вже тоді: що, власне, робити моєму поколінню нащадків з інформацією про жахи знищення євреїв? Невже нам слід мовчати з почуттям трепетання, сорому і власної провини? До якого часу?» (Шлінк, 2016: 99). Таким чином, провини стає не лише фактом біографії, а етичним станом, що не має завершення.

Окремий вимір цієї внутрішньої напруги виявляється у спосіб, яким Міхаель сприймає Ганну після розкриття її нацистського минулого. Під час судового процесу образ коханої постає у двох несумісних формах: з одного боку, вона – жорстока наглядка з «холодними очима й заціпленими вустами», а з іншого – інтимно близька, ніжна жінка з юнацьких спогадів (Шлінк, 2016: 137). Найболючішим для героя стає момент, коли ці образи поєднуються у свідомості. Сні, де Ганна у формі наглядки виявляється джерелом сексуального збудження, викликають у нього сором і страх: він відчуває не лише зняковіння, а й екзистенційну тривогу щодо власного місця у цьому злочинному ланцюзі. Це демонструє, що дискурс провини проникає глибоко в інтимну сферу, стираючи межу між етично допустимим і забороненим, між тілесним і моральним.

Психологічна напруга досягає кульмінації в епізоді, де Міхаель визнає своє емоційне оніміння: «я нічого не відчував, мої почуття стали немов приглушені» (Шлінк, 2016: 94). Цей стан можна тлумачити як симптом морального перевантаження, при якому свідомість блокує почуття, щоби уникнути паралізуючої провини. Герой прагне вщипнути «руку, яка занімала після ін'єкції» (Шлінк, 2016: 94) – тобто штучно викликати у собі емоції, які мали б виникнути природно. Ця «анестезія совісті» – ще один спосіб осмислення провини: не як етичного імперативу, а як глибокого людського болю, що не має виразної мови.

Трагічний пласт провини проявляється у постаті самої Ганни Шміц, про яку читачу стає відомо, що вона неписьменна, і саме через це змушувала дівчат-ув'язнених читати їй уголос. Її неписьменність – це не лише особиста таємниця, а й символ нездатності до повноцінного етичного судження. Її подальша самоосвіта, якою б гідною захоплення вона не була, перетворюється на надто суб'єктивний процес, у якому довільність і потурання власній уяві спотворюють початкові позитивні наміри (Niven, 2003: 396). Письменник зображує жінку, яка бере на себе провини за злочин, якого формально не скоювала, лише для того, щоб не допустити розголошення своєї негра-

мотності. Її вибір – це не результат морального усвідомлення, а наслідок глибокого сорому, що виявився сильнішим за страх покарання. Таким чином, провини у романі постає не тільки як етична або правова категорія, а як форма соціального страху й самозахисту, що веде до ще глибшого мовчання.

Варто зазначити, що постать Ганни Шміц у цьому контексті виходить за межі індивідуальної історії й постає як узагальнений образ представника «другого ряду» тоталітарної системи, тобто того, хто не планував злочину, але став його виконавцем чи співучасником, підкорившись логіці підпорядкування, страху або зручності. Саме в такому контексті доцільно звернутися до терміну «страхотливо нормальні люди», артикульованого М. Гоном, який в межах дослідження механізмів геноциду осмислює природу пасивного підкорення індивідів тоталітарній владі (Гон, 2009: 109). Як зазначає дослідник, злочини проти людства часто реалізуються не винятково патологічними фігурами, а тими, хто виглядає цілком «звичайно» – тими, хто забезпечив собі психологічний комфорт через приєднання до маси, не вдаючись до критичного осмислення власної ролі (Гон, 2009: 109). Відповідно до думок автора, пасивність, відсутність внутрішнього опору та прийняття накинених ідеологій є умовами, за яких такі «страхотливо нормальні» індивіди перетворюються на виконавців злочинної волі або пасивних свідків її реалізації. Цей підхід дозволяє розглядати Ганну не лише як особу із моральною вадою чи психологічною травмою, а як частину ширшої структури, у якій людина, під тиском групи, ідеології, страху чи сорому, втрачає здатність до критичної рефлексії й стає учасником або гарантом злочинного ладу.

У романі «Читець» особливої ваги набуває саме специфіка літературного дискурсу, зокрема його здатність проникати у глибини людської психіки, відкривати внутрішні суперечності й проливати світло на темні сторони людського буття. Це зближує естетичну природу тексту із морально-філософським виміром провини, про яку йдеться в романі. У цьому контексті особливо актуальними є міркування С. Зонтаг про потенціал літератури і письменників, які є творцями, а не просто ретрансляторами міфів, адже література здатна розповісти нам, яким є світ, передати знання, втілені в мові й наративі, й водночас підтримувати нашу здатність співпереживати тим, хто не є одним із нас (Sontag, 2007: 221).

Висновки. Дискурс провини постає у романі Б. Шлінка «Читець» як наскрізна структура, що

формує не лише сюжетну динаміку, а й саму моральну архітектуру тексту. Провина у творі виявляється багатовимірною: вона функціонує як особистісне переживання, як історичне тло і як етична дилема, що не має однозначного розв'язання. Аналіз роману свідчить про те, що літературна форма може бути не лише носієм наративу, а й простором глибокого осмислення феномену провини в її екзистенційному, культурному, психологічному та соціальному вимірах.

Провина у творі не зводиться до прямої участі у злочині: вона розгортається як стан моральної співвідповідальності, що виникає у ситуаціях мовчання, знання без дії, емоційної прив'язаності до винного, а також у прагненні зрозуміти того, кого слід було б засудити. Внутрішній конфлікт головного героя Міхаеля Берга демонструє, наскільки ускладненою є межа між осудом і співчуттям, між

бажанням дистанціюватися від злочину та неможливістю звільнитися від його морального впливу. Його досвід ілюструє механізм постпам'яті, в межах якого провина успадковується не як юридична відповідальність, а як етичне навантаження і психологічний спадок.

Роман також виводить на поверхню колективний вимір провини, який поширюється на покоління, не причетні безпосередньо до злочинів, але змушені жити з їх наслідками.

Таким чином, роман Бернгарда Шлінка «Читець» постає як поліфонічний простір пам'яті, відповідальності, мовчання та етичного вибору. Його аналіз засвідчує необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення травматичного минулого та актуалізує питання, наскільки можливо зберегти людське в людині, коли навколо знищується моральна норма.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гон М. Геноциди першої половини XX століття: порівняльний аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 180 с.
2. Кожедуб Л.Г., Лалаян Н.С., Переклад творів Б. Шлінка українською мовою (на матеріалі роману „Der Vorleser“). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2020, Випуск 46, том 3. С. 150-154.
3. Лепухова Н. І. Лінгвоконцептуальна інтерпретація антропоцентризму у романі Б. Шлінка «Читець». *Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки*. 2018. Вип. 93. С. 172-179.
4. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
5. Семенюк Т., Малець Е. Наративні стратегії вираження проблематики посттоталітарного роману Бернгарда Шлінка «Читець». *Актуальні питання іноземної філології*, 2025. Вип. 22. С. 66-71.
6. Шлінк Б. Читець. Пер. з нім. П.В. Тарашчука. Харків: Фоліо, 2016. 203 с.
7. Agazzi E. Die Täter-Opfer Debatte und die Schuldfrage. Eine (nicht nur) literarische Bilanz nach der Wende. *Prospero. Rivista di Letterature e Culture Straniere*. XX. Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste, 2015, pp. 63-89.
8. Baker G. Emotional Detachment in Bernhard Schlink's *Der Vorleser*: A Problem for Democracy. *Colloquia Germanica*. Vol. 48, no.1/2, 2015. Pp. 59-68.
9. Fischer S. Schuld oder über die Grenzen und Möglichkeiten der Literatur // Zentralrat der Juden in Deutschland (Hg.): *Vor lauter Schuld ... Schuldverstrickungen im gegenwärtigen Erinnerungsdiskurs*. Berlin: Hentrich & Hentrich, 2024. S. 139-157.
10. Mein G. Erzählungen der Gegenwart: von Judith Hermann bis Bernhard Schlink. München: Oldenbourg, 2005. 166 S.
11. Niven B. Bernhard Schlink's "Der Vorleser" and the Problem of Shame. *The Modern Language Review*. Vol. 98, No. 2, 2003. Pp. 381-396.
12. Sontag S. *At the Same Time Essays and Speeches*. New York: Farrar, Straus, and Giroux, 2007. 256 p.

REFERENCES

1. Hon, M. (2009). *Henotsydy pershoi polovyny 20 stolittia: porivnialnyi analiz* [Genocides of the First Half of the 20th Century: A Comparative Analysis]. Ivano-Frankivsk : Lileia-NV. [In Ukrainian].
2. Kozhedub, L. H., Lalaian, N. S., (2020). *Pereklad tvoriv B. Shlinka ukraïnskoiu movoiu (na materialy romanu „Der Vorleser“)* [The Translation of Bernhard Schlink's Works into Ukrainian (Based on the Novel *Der Vorleser*)]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Filolohiia*, 46 (3), 150–154. [In Ukrainian].
3. Liepukhova, N. I., (2018). *Linhvokontseptualna interpretatsiia antropotsentryzmu u romanu B. Shlinka «Chytets»* [A Linguo-Conceptual Interpretation of Anthropocentrism in Bernhard Schlink's Novel *The Reader*]. *Literatura ta kultura Polissia. Serii: Filolohichni nauky*, 93, 172–179. [In Ukrainian].
4. Nahorna, L. (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii* [Historical Memory: Theories, Discourses, Reflections]. Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
5. Semeniuk, T., Malets, E. (2025). *Naratyvni stratehii vyrazhennia problematyky posttotalitarnoho romanu Bernharda Shlinka «Chytets»* [Narrative Strategies in Representing Post-Totalitarian Issues in Bernhard Schlink's Novel *The Reader*]. *Aktualni pytannia inozemnoi filolohii*, 22, 66–71. [In Ukrainian].
6. Schlink, B. (2016). *Chytets [The Reader]; per. z nim. P. V. Tarashchuka*. Kharkiv : Folio. [In Ukrainian].
7. Agazzi, E. (2015). *Die Täter-Opfer Debatte und die Schuldfrage. Eine (nicht nur) literarische Bilanz nach der Wende* [The Perpetrator–Victim Debate and the Problem of Guilt: A (Primarily but Not Exclusively) Literary Evaluation after German Reunification]. *Prospero. Rivista di Letterature e Culture Straniere*, XX, pp. 63–89. [In German].

8. Baker, G. (2015). Emotional Detachment in Bernhard Schlink's *Der Vorleser*: A Problem for Democracy. *Colloquia Germanica*, 48 (1/2), pp. 59–68.
9. Fischer, S. (2024). Schuld oder über die Grenzen und Möglichkeiten der Literatur [Guilt, or On the Limits and Possibilities of Literature]. *Vor lauter Schuld ... Schuldverstrickungen im gegenwärtigen Erinnerungsdiskurs*. Berlin : Hentrich & Hentrich, pp. 139–157. [In German].
10. Mein, G. (2005). *Erzählungen der Gegenwart: von Judith Hermann bis Bernhard Schlink* [Narratives of the Present: From Judith Hermann to Bernhard Schlink]. München : Oldenbourg, 2005. [In German].
11. Niven, B. (2023). Bernhard Schlink's "Der Vorleser" and the Problem of Shame. *The Modern Language Review*, 98 (2), pp. 381–396.
12. Sontag, S. (2007). *At the Same Time Essays and Speeches*. New York : Farrar, Straus, and Giroux.